

SENECA FELSEFESİNDE KÖTÜLÜK PROBLEMİ

Tuncay İMAMOĞLU*

Gerek İslam, gerekse Batı düşünce tarihinde, üzerinde en çok konuşulan konuların başında gelen kötülük probleminin, Seneca felsefesindeki yerine geçmeden önce, ana hatlarıyla ele alınması ve temellendirilmesinin konumuz açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği gibi sözlükte, gerekli niteliklere sahip olmayan, istenilmeyen, hoşla gitmeyen ve zarar verecek olan davranış veya söz gibi anlamlara gelen kötülük¹, felsefi terminolojide en pratik anlatımıyla, düşünen, duyan ve hisseden varlıkların incitilmesi² şeklinde tanımlanabilir.

Kötülük, çeşitli şekillerde yaşayan her canlının hayatına girdiğinden, sadece filozof ve teologları değil, sıradan insanları bile yakından ilgilendirmektedir. Nitekim Peter L. Berger, “Günahsız bir kimsenin çektiği acının Tanrı’nın yokluğunu ispat etmediğini göstermek için bir tez yazan bilgili bir ilahiyatçı kadar, bir çocuğun ölümünü Tanrı’nın iradesine bağlamak suretiyle açıklayan okumamış bir köylü de teodise ile meşgul olmaktadır”³ şeklindeki sözleriyle, bunu güzel bir şekilde ifade etmektedir.

Düşünce tarihine bakıldığında, ilahi irade ile evrende var olan kötülükler arasında giderilmesi imkansız gibi görünen paradokstan dolayı İlk Çağ’dan bu yana, Tanrı’nın mutlak anlamda iyi, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten bir varlık olduğunu savunanlara, kötülüklerin bu sıfatlarla uyuşmadığı gerekçesiyle itiraz edildiği görülür.

Bu itirazları yapanlar, dünya tarihinin depremler, kasırgalar, sel felaketleri, yıldırımlar, yangınlar, volkanik patlamalar, kuraklık, açlık ve hastalık gibi doğal felaketlerin yanında; savaşlar, ekolojik felaketler gibi insan eylemleri sonucunda ortaya çıkan korkunç acılarla dolu olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre, doğadaki kötülükler, doğal açıdan ele alındığında her şey, olgusal neden ve sonuç zincirinde yerli yerine otururken, ilahi adalet açısından bakıldığında bu durumun Tanrısal irade ile açıklanmasında bazı güçlükler ortaya çıkmaktadır⁴. Çünkü her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve mutlak iyi bir varlığın olduğuna inanılıyorsa, yanıt verilmesi gereken bazı sorular

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi. timamoglu hotmail.com

¹ Türkçe sözlük, *Türk Dil Kurumu*, Ankara, 1988, II, 916-917.

² Jeffrey Burton Russel, *Şeytan, Antikiteden İlk Hıristiyanlığa Kötülük*, çev. Nuri Plümer, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999, s.11; Kötülük problemiyle ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

³ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993, s.96.

⁴ John H. Hick, *Philosophy of Religion*, United States of America, 1983, s.40-41; Robin Le Poidevin, *Ateizm*, çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s.140-141; Erhan Işıklar, *Tanrıbilim ve Felsefe Konuşmaları*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994, s.71.

bulunmaktadır. Eğer Tanrı her şeyi biliyorsa çekilen acıların farkında olacak, her şeye gücü yetiyorsa bu acıları önleyebilecektir. Ancak insan, acıların önlenmediğini, kötülüğün her haliyle varlığını sürdürdüğünü sıkça tecrübe etmektedir. İlk Çağdan bu yana birçok filozofun bu gibi soruları gündeme getirmeleri nedeniyle Tanrı'nın sözü edilen sıfatlarının kötülük olgusuyla nasıl uzlaştırılacağı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı inancına yönelik belki de en ciddi meydan okuma şekli olan kötülük problemi, filozof ve teologları Tanrı'nın mutlak iyiliği, gücü ve bilgisi ile ilgili düşüncelerini yeniden gözden geçirmeye sevk etmekle birlikte, bu problemi farklı şekillerde açıklamalarına da neden olmaktadır.

Örneğin Erich Fromm, kötülüğü, “anlam kazanma uğraşında yaşamın kendi kendisine yönelmesi” ya da “bütünüyle mekanik şeylere duyulan bir hayranlık”⁵ olarak nitelendirmekte, Saint Aquinas onu, “yanlış yönlendirilmiş iyilik arayışı”⁶ diye tasvir etmekte, Saint Augustinus ise kötülüğü, Tanrı'dan yüz çeviren iradenin ahlak bozukluğu veya iyiden yoksun olmak⁷ şeklinde ifade etmektedir. Plotinos'a kadar geri giden Augustinus'un bu yaklaşımı, Orta Çağ skolastik düşüncesinde olduğu kadar, başta Farabi ve İbn Sina olmak üzere, birçok İslam filozofunun eserlerinde de tercih edilen bir açıklama biçimidir.

Şüphesiz kötülükle ilgili yapılan açıklamalar sadece bunlarla sınırlı değildir. Bütün bunların yanında kimi filozoflar kötülüğün reel varlığını inkar edip, kötü gibi görünen şeylerin insanın sınırlı bakış açısından kaynaklandığını ileri sürerken⁸, kimileri onu, insanın olgunlaşması için bir araç şeklinde yorumlamaktadırlar⁹. Yine kimileri, kötülüğü Tanrı'nın öfke ve uyarısına bağlarken, kimileri de sınırlı bir Tanrı kavramını kabul ederek, kötülük problemini çözmeye çalışmaktadırlar¹⁰.

Diyebiliriz ki, kötülük probleminin bu farklı şekillerde algılanması, ona herkes tarafından kabul görebilecek bir tanımlama getirmeyi de zorlaştırmaktadır. Ancak bütün bunlara rağmen din felsefesinde kötülük, genellikle doğal ve ahlaki olmak üzere iki kategori içerisinde değerlendirilmektedir. Doğal kötülük; ilahi takdir ya da doğal nedenler sonucunda ortaya çıkan yıkıcı olayları kapsarken, ahlaki kötülük; bizzat insanın kendi eylemlerine bağlanmaktadır.

Metafiziksel spekülasyonların arka plana itilip, daha çok pratik felsefenin ağırlık kazandığı “Geç Dönem Stoacılığı”nın en önemli filozoflarından birisi olan Seneca'nın felsefesinde de bu

⁵ Erich Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri I*, çev. Şükrü Alpagut, Payel Yayınları, İstanbul, 1993, s.29-30.

⁶ Jeffrey Burton Russel, *a.g.e.*, s.19.

⁷ Saint Augustinus, *İtirafatlar*, çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.154,156.

⁸ George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, The Works of G. Berkeley, vol.II, ed. A. A. Luce, T. E. Jessop, Nendeln, 1979, s.110-112.

⁹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Nurhan Toprak, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1994, s.114; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1997, s.208.

¹⁰ Aydın, *a.g.e.*, s.208.

yaklaşımın sergilendiğini görmekteyiz. Biz burada ilk önce onun, ahlaki kötülükle ilgili görüşlerini inceleyecek, sonra da doğal kötülük anlayışına geçeceğiz.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, Seneca'nın ahlaki kötülükle ilgili görüşleri, bize Sokrates'i hatırlatmaktadır. Sokrates'de olduğu gibi, Seneca'ya göre de insan eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ahlaki kötülük, bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Bilgisizlik, insanı alçaltan, ihtirasların peşinden sürükleyen bir etmen olup, insanın rasyonel davranmasını önlemektedir. Bu durumdan insanı kurtaracak tek şey, bilgeliktir¹¹. Bilgili insan kötülük yapmaz. "İyi, bilgidir; kötü ise bilgisizlik" diyen Seneca, şerefli şeylerin erdem ve bilgelikle, utanç verici şeylerin ise bilgisizlikle ortaya çıktığını ifade ederek¹², bilgi ile eylemi birleştirmektedir.

Seneca'ya göre, insan bilge olarak doğmaz. Bilgelik zamanla ve çalışılarak elde edilen bir uğraştır. Her insanın kusuru olabilir. Her insan hata yapabilir. Önemli olan, yanlış davranışları gözlemlemek, hatada diretmemek, kusurları düzeltmek ve tutkuları yenerek akılı egemen kılmaya çalışmaktır¹³. Çünkü hiçbir iyiliğin erdem ve bilgisiz var olamayacağını ifade eden Seneca, tutku ve içgüdülerin peşinden koşmayı bir gençlik hatası olarak görmekte¹⁴, erdem ve bilginin ise tutkuların değil, rasyonel eylemlerin bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, yalnızca akıl, insana yetkin bir iyilik verebilir. İnsanın kötülüklerden uzak durması, iyi bir varlık olması, aklının gelişmesine ve yaratılışının isteklerine uygun davranmasına bağlıdır. Çünkü her şey, kendine özgü yanılla övülür. Örneğin bir kılıcın omuz kayışının yaldızlı, kınının kıymetli taşlarla süslenmesi, onun iyi olduğunun kanıtı değildir. Onun iyi olması, keskin ucuyla her kalkanı delebilmesidir. Bir insanda da önemli olan, ne kadar ekip biçtiği, ne kadar parası olduğu, ne kadar değerli döşeklerde yattığı değil, ne kadar iyi olduğudur. İyiliğin yolu da bilgili ve erdemli olmaktan, doğanın isteklerine boyun eğmekten geçmektedir. Ancak böyle bir insan, kötü saplantılardan kurtulacak ve kötülük yapmayacaktır¹⁵.

Görülüyor ki, doğaya uygun yaşam ve rasyonel eylemlerde bulunma, Seneca felsefesinde iyiliğin ön şartı olarak konulmaktadır. Çünkü Seneca'ya göre, Tanrı'nın yarasını yalnızca akıllı bir yaratık olan insan anlayabilir. İnsan, doğası gereği akıllı bir varlık olduğuna göre, doğaya uygun yaşam aynı zamanda akla uygun bir yaşam demektir. "Akıl doğanın taklididir"¹⁶ diyen Seneca, gerçek erdemin de bu olduğunu, bunun karşısında ise erdemsiz bir yaşam sürmek olan kötülüğün

¹¹ Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, çev. Türkan Uzel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.95.

¹² Seneca, *a.g.e.*, s.77, 87, 182; krş. Gerald, Messadie, *Şeytanın Genel Tarihi*, çev. Işık Ergüden, Kabalcı Yayınları İstanbul, s.257-258.

¹³ Fatma Paksüt, *Platon ve Platon Sonrası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.514-515.

¹⁴ Seneca, *Troyalı Kadınlar*, çev. Haydar Dönmez, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.58.

¹⁵ Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, s.180 vd., 256.

¹⁶ Seneca, *a.g.e.*, s.153-154.

bulduğunu belirtmektedir. Ona göre, erdem ve iyilik doğaya uygun yaşamakla elde edilirken, kötülük doğaya düşmandır¹⁷.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ışığında diyebiliriz ki, Seneca düşüncesinde insan doğası gereği iyi bir varlıktır. Onun eylemlerinin sonucu olan ahlaki kötülükler ise, kendi doğasına uygun davranmamaktan kaynaklanmaktadır. Buna göre Seneca felsefesinde, aklın kanunlarına göre hareket edip etmeme bakımından insanları bilge olanlarla bilge olmayanlar diye iki kısma ayırabiliriz. Seneca'nın "iyi insan" tasviri de rasyonel eylemlerde bulunan bilge kişi idealinde ifadesini bulmaktadır.

Ona göre, bilge olmayanlar, akıl vasıtasıyla neyin iyi neyin kötü olduğunu kavramaya çalışırken, istekleri, gizli duyguları ve içgüdüleri akıllarının önüne geçer. Böylece onlar iyi olan değerlere uymayı bilemezler. Önemsiz şeyleri çok önemli ve iyi sanırlar. Bunları elde etmek için koşar dururlar. Bu nedenle insanın en başta gelen görevi, kendi kendisine karşı savaşmasıdır. Erdem, ruhu her türlü tutku ve istekten kurtarmakla elde edilir. Bu aşamaya gelen kişi bilge ve iyidir. Ruhu olgunlaşmamış insanların neşesi yer yer bölünürken, bilgenin ruhu sevinçle doludur. Hiçbir nedenle hiçbir keder yüzünden parçalanmaz. Kötülüğün bilgeyi sadece yalayıp geçeceğini ifade eden Seneca, en büyük iyiliklerin ise onun yüreğinde kalacağını ileri sürmektedir. Ona göre kötülükler, bilgenin dışındadır. Bilge için kötülük derinlere kadar inemez¹⁸.

Diğer yandan Seneca için insanları ahlaki kötülüklerden uzak tutmanın başka bir yolu da onlara, yaptıkları eylemleri sanki başkaları gözetliyormuş gibi bir duyguyu aşılardan, yani onların vicdanlarını eğitmekten geçmektedir. Çünkü her türlü kötülüğü, yalnızlık ve ıssızlık öğütlemektedir. İnsanların işledikleri suçlara bir tanık dikilirse, kötülüklerin büyük bir kısmı ortadan kalkacaktır diyen Seneca¹⁹, bunun da ancak insan vicdanında böyle bir duyguyu oluşturmaktan geçtiğini ileri sürmektedir. Ona göre, gerçek iyi, rahat bir vicdandan ve tek bir yolda yürüyüp giden hayatın sakin ve sürekli, tekdüzeliğinden doğacaktır²⁰.

Görünen o ki, Seneca felsefesinde ahlaki kötülüklerin giderilmesi ruhun eğitilmesiyle olmaktadır. Seneca, gözünü hırs bürümüş kişilerin doğru bir yaklaşımla ve bilgece uygulanacak bir eğitimle düzelebileceklerine inanmaktadır. O, bunu "yolu bilmediği için tarlalar arasında başıboş dolaşan insanı kovmaktansa ona doğru yolu göstermek daha iyi bir davranıştır"²¹ şeklindeki sözleriyle özetlemektedir.

¹⁷ Seneca, *a.g.e.*, s.116.

¹⁸ Seneca, *a.g.e.*, s.171,182 vd.

¹⁹ Seneca, *a.g.e.*, s.45,77.

²⁰ Seneca, *a.g.e.*, s.72.

²¹ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1997, s.19-20.

Burada Seneca'nın evren anlayışını da göz önünde bulundurarak şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: Seneca felsefesinde, Tanrı ile evreni özdeşleştiren panteist bir anlayış hakimdir. Ona göre Tanrı, evrenden ayrı tinsel bir ilke ya da varlık değil, onunla iç içedir. Tanrı, evren düzenine içkin olan ateştir. Bununla birlikte o, aynı zamanda cisimler dünyasını meydana getiren öğelerin, kendisinden çıktığı ilk kaynaktır. Bütün evren maddeden (ex materia) ve Tanrı'dan (ex deu) ibarettir. "Tanrı, evreni bir sınır içine alır, bu sınır içinde kalanlar da Tanrı'yı bir yönetici ve önder olarak izler" şeklinde görüşlerini belirten Seneca, Tanrı'dan ilahi bir kıvılcım alan insanın, ancak Tanrı'nın öngördüğü tarzda bir yaşantı süreceğini, bu yaşantı sırasında onun istekleri doğrultusunda hareket ettiğinde ise Tanrı'ya ulaşabileceğini ifade etmektedir²². Bu anlamda Seneca için insanın işlediği ahlaki kötülükler, doğaya uygun davranmamaktan kaynaklandığına göre, bu tür kötülükleri, Tanrı'dan yüz çeviren iradenin ahlak bozukluğu şeklinde yorumlayabiliriz. Yani doğa veya Tanrı'nın isteklerine uymak bilgelik ve erdemin ölçütü iken, doğaya uygun davranmamak ahlaki kötülüğün nedenidir.

Seneca'nın doğal kötülükle ilgili düşüncelerine gelince; o, doğal kötülükle ilgili düşüncelerine geçmeden önce, evrenin bir koruyucu ilke olmaksızın varlığını sürdürmesinin imkansız olduğunu, yıldızların bir araya gelişleri ve ayrılışlarının rastlantısal hareketlere bağlı olmayıp, belli bir düzen içinde sonsuz bir yasanın hükmü altında gerçekleştiklerini ifade ederek, iyi ve evrensel bir aklın varlığını ispatlamaya çalışmaktadır²³. Ona göre Tanrı, genel anlamda iyidir. Seneca bu görüşünü, Platon'un "Tanrı'nın evreni yaratmadaki amacı neydi? Tanrı iyidir. İyi hiçbir şeyin iyiliğini kıskanmaz. Tanrı elinden geldiğince evreni iyi yapmıştır" ifadeleriyle desteklemektedir²⁴.

Tanrı iyi ise, ve evreni mükemmel yapmışsa, doğada ortaya çıkan deprem vb. kötülükleri nasıl açıklayacağız? Hemen belirtelim ki, Seneca'ya göre, doğada meydana gelen depremler, volkanik patlamalar, şehirlerin ortadan kalkması gibi felaketler bir kötülük olarak değil, doğa kanununun bir gereği olarak görülmektedir. Doğa, sürekli değişim halinde olduğundan, bunlar daha iyiye doğru gidişin bir göstergesidir. Çünkü birçok şey, daha yücresi yerini alsın diye çökmektedir²⁵.

Seneca için doğal olaylar, daha iyi bir durumun ortaya çıkmasının nedeni olduğu gibi, insanların da lehine olmaktadır. Seneca bunu, "Tanrısal Öngörü" adlı eserinde Lucilius'un sorduğu "Dünyamızı Tanrısal öngörü yönetiyorsa, neden hala iyi insanların başına bazı kötülükler geliyor?"²⁶ şeklindeki sorusundan hareketle açıklamaktadır.

²² Seneca, *a.g.e.* s.21; krş. *Ahlaki Mektuplar*, s.167,267.

²³ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s.35 vd.

²⁴ Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, s.146.

²⁵ Seneca, *a.g.e.*, s.235 vd.

²⁶ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s.33.

Seneca'ya göre, tanrılardan asla kötülük gelmez²⁷. Çünkü iyi insanlarla tanrılar arasında erdem in sağladığı bir dostluk vardır. Dolayısıyla iyi insanların başına birtakım kötülüklerin gelmesi, Tanrısal öngörü için bir problem değildir. Filozofa göre iyi insan, Tanrı'dan sadece zaman bakımından farklı olduğu için, Tanrı'nın öğrencisi ve taklitçisi konumundadır. O, gerçek anlamda Tanrı'nın oğludur. Erdemlerin sert idarecisi olan Tanrı'nın tıpkı disiplin sahibi babalar gibi iyi insanlara katı bir eğitim verdiğini ileri süren Seneca, tanrılar tarafından kabul gören iyi insanların çok daha büyük felaketlere karşı dayanıklı olmaları için bu tür kötülüklerle eğitildiklerini ifade etmektedir. Ona göre Tanrı, iyi insanı keyif içinde yaşatmaz; dener, dayanıklılık kazandırır ve kendisi için hazırlar. Sakin ve sıkıntısız yaşamak bir iyilik belirtisi değildir. Aksine aylıklık insan için bir cezadır²⁸. Seneca'ya göre bu iki insanın durumu, rüzgarın karşısında büyüyen ağaçla güneşli vadide büyüyen ağacın durumuna benzemektedir. Art arda esen rüzgarın karşısında kalan ağaç köklü ve güçlü olur. Çünkü sarsıntılarla kenetlenir ve köklerini sınımsız toprağa yapıştırır. Güneşli vadide büyümüş ağaç ise ömürsüz olur²⁹. Buna göre, daima mutlu olmak, hiçbir sıkıntı çekmeden ömür sürmek, Seneca için doğanın bir yanına yabancı kalmak ve güçsüz olmak anlamına gelirken, felaketlerle iç içe yaşamak, onları küçümsemek, erdemli olmaktır. Bu da bize Tanrı'nın, soylu ruhları sert biçimde sınamasının şaşılacak hiçbir yanının olmadığını göstermektedir³⁰.

Ayrıca Seneca düşüncesinde, tek tek insanların başına gelen kötülükler, genel iyiliğin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Bir insanın, sürgüne yollanmak, yoksulluğa itilmek, sakat kalmak gibi kötülüklerle yüz yüze gelmesi, onun kendi yararına olmaktadır. Bu durum, bazı hastaların ameliyat olmasına benzemektedir. Örneğin bazı hastalar, ameliyat edilerek ya da açlık ve susuzluğa terk edilerek tedavi edilirler. İlk bakışta bunlar kötü gibi görünseler de, bir bütün olarak bedenin sağlığı göz önünde bulundurulduğunda, bunların insanın yararına olduğu görülür. Dolayısıyla tek tek kötülükler, genel iyilik için zorunlu olmaktadır³¹.

Görülüyor ki Seneca, doğal kötülükleri, yaşamın bir gereği olarak görmekte, onlara boyun eğmeyi öğütlemektedir. Ona göre kötü olaylar olarak görünen her şey için şu tutumun sergilenmesi gerekir: “Tanrı'ya boyun eğmiyorum. Onun iradesine uyuyorum. Tanrı'yı yürekten izliyorum. Zorunlu olduğum için değil, başıma ne gelirse gelsin, üzülmeden yüzümü buruşturmadan karşılayacağım. Üstüme düşeni seve seve yerine getireceğim. Sızlanmalarımız ve bizi ürküten her şey bir yaşam vergisidir”³². Uzun bir yolculukta toz, çamur ve yağmurun olması gibi, yaşamın da

²⁷ Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, s.177.

²⁸ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s.37 vd.

²⁹ Seneca, *a.g.e.*, s.71 vd; *Ahlaki Mektuplar*, s.211 vd., 281.

³⁰ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s.63 vd.

³¹ Seneca, *a.g.e.*, s.69 vd.

³² Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, s.262.

belli bir disiplini gerektirdiğini ifade eden Seneca, yaşamın kargaşası içinde çilelerle, güçlüklerle mücadele ederek yol alanların ve tehlikeli girişimlere atılanların güçlü kişiler olduğunu, sıkıntısız bir yaşamın ise boş ve anlamsız olacağını ileri sürmektedir³³.

Seneca'nın, kötülükle ilgili yapmış olduğu bu açıklamalardan sonra diyebiliriz ki, kötülük salt bir felsefe problemi olarak ele alındığı müddetçe varlığını devam ettireceği gibi, bu probleme yönelik ortaya konacak çözüm şekilleri de sonuçta herkes için yeterli olmayacaktır³⁴. Çünkü ileri sürülen her çözüm şekli, biri veya birileri tarafından tartışma konusu edilebileceği gibi, teist filozofların yapacağı her yorumlama sonucunda da yine açıklanması gereken bazı gizemli sorular kalabilecektir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda kötülük problemiyle ilgili yapılan teorik tartışmaların karmaşık bir sorun teşkil ettiği söylenebilir. Ancak durumun böyle olması, kötülük problemiyle ilgili tartışmaların boş ve anlamsız olacağını göstermez. Çünkü bu konuyla ilgili yapılacak her türlü yorum ve açıklama, din felsefesine yeni zenginlikler kazandıracaktır.

³³ Seneca, *a.g.e.*, s.262-263.

³⁴ Cafer Sadık Yaran, *a.g.e.*, s.190.